

1877-1878 OSMANLI RUS HARBİ'NE KADAR YAŞANAN KIRIM KAFKAS GÖÇLERİ VE ERZURUM'UN DURUMU

Murathan KEHA (*)

Öz

Dünyanın en eski olgularından biri olan göç olgusu, tarihin her devresinde insanların ve toplumların hayatlarını derinden etkilemiştir. Bu göç hareketleri genel olarak insanların yaşayabilecekleri daha iyi yerler bulabilme çabasından ileri gelmektedir. Ancak bunların yanında –incelediğimiz dönemde olduğu gibi- insanların çeşitli siyasi sebeplerle yaşadıkları yerlerden “göç ettirilmesi” de bu hareketlerin sebepleri arasında yer almaktadır. 19. yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti de kendisini siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan zora sokan ve milyonlarca insanı yerinden yurdundan eden çok büyük bir göç dalgası ile karşı karşıya kalmıştır. Bu göç dalgaları sebebiyle herkes büyük sıkıntılar yaşamış ancak alınan tedbirlerle bu hareketin ortaya çıkarabileceği pek çok yıkıcı etki ortadan kaldırılmış ve gelen göçmenlerin uygun yerlere yerleştirilmesi sağlanmıştır. Tüm bu olaylarda elbette en büyük sıkıntılar bizzat olayların müsebbibi olan Rusya ile sınır olan veya buraya en yakın noktalarda yaşanmıştır. Bu bağlamda Erzurum da yaşanan sıkıntılardan olumsuz etkilenmiş, sadece buraya gelen göçmenler değil, Erzurum’da yaşayan halk da büyük çileler çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göçmen, Kırım-Kafkas Göçleri, Muhacirin Komisyonu, Erzurum, Çeçen, Çerkez, Kafkasyalı

Crimean-Caucasian Migrations Till 1877-1878 Ottoman-Russian War & Situation of Erzurum

Abstract

One of the earliest events of the world, migration has ever had a deep impact on the lives of communities and people all through out the history. This act of migration generally results from people's attempts to find better places to live. However, apart from this, migrational so takes place as the result of political reasons, as was the case with the period under discussion. In the 19th century, the Ottoman State faced a great wave of migration which led to political, social and economic problems and displaced millions of people. People suffered much from it, but necessary precautions were taken preventing many destructive effects and new comers were populated in suitable regions. The most badly affected areas were the places bordering Russia, which produced the problems. Within this context, Erzurum was so badly affected by the events. Not only did the migrants but also the natives of Erzurum bore the brunt of these events.

Keywords: Migrant, Crimean-Caucasian Migrations, Immigrant's Commission, Erzurum, Chechen, Circassian, Caucasian

*) Dr., Kredi Yurtlar Kurumu Erzurum Bölge Müdürlüğü Bilgi Sistem Şefliği
(e-posta: murathankeha@msn.com)

Giriş

Genel Olarak Osmanlı'da Göç ve Göçmen Meseleleri

Osmanlı Devleti zamanla eski gücünü yitirip, büyük devletler tarafından da “Hasta Adam” ilan edilince sahip olduğu mirastan en büyük payı alma ve Osmanlı’yı yıkarak Bizans’ı yeniden ihya etme hayalleri kuran Rusya, bulduğu her fırsatta Osmanlı Devleti’ne saldırmaktan geri durmamıştır.¹

Türkiye tarihinin son üç yüz yıl içindeki siyasî, diplomatik ve askerî yönlerden, en önemli kısmını, Rusya ile olan münasebetleri teşkil etmektedir. Türkiye’nin jeopolitik durumu ve Rusya tarihinin Büyük Petro’dan itibaren takip ettiği genişleme ve fütuhât siyaseti icabı, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında, başta askerî olmak üzere, çok çeşitli karşılaşmalar vuku bulmuştur. Nitekim I. Petro’dan itibaren Türkiye ile Rusya arasında, Birinci Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere dokuz büyük savaş yapılmış ve bunlardan ikisi hariç (1711 Prut Savaşı ve 1856 Kırım Savaşı) bütün savaşlarda Osmanlı Devleti yenilmiştir. Bilhassa II. Katerina ile başlayan Rus-Türk savaşları, 19. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye’nin büyük arazi kayıplarına yol açtığı gibi, 1878 yılında Rus ordularını İstanbul’a kadar getirmiştir.²

Avrupa tekniğinin Rus ordusunda başarı ile tatbik edilmesi sonucunda hızla kuvvetlenen Rusya karşısında, bir takım sebeplerden ötürü zaafa düşen Osmanlı İmparatorluğu, kendisini müdafaa edemez bir hale gelmişti. Rusya’nın “Bizans’ın varisi” olacağı görüşü Rus siyasetinin ana prensiplerinden biri olmaya başlamış, İstanbul ve Boğazları ele geçirmek veya hiç olmazsa Boğazları Rus kontrolü altına almak düşüncesi Rus dış siyasetinin ana prensibi haline getirilmişti. Bu amaç, bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasında da önemli bir rol oynamıştır.³

Kısa zaman aralıklarıyla vuku bulan bu savaşlar da hem maddi hem de manevi pek çok acıya sebep olmuş, yüz binlerce hatta belki de milyonlarca insan bu savaşlar neticesinde yerlerini yurtlarını bırakarak, daha güvenli olduğunu düşündükleri yerlere göç etmişlerdir. Bilindiği gibi göç olgusunu çeşitli sınıflandırmalara tabi tutmak mümkündür ancak, inceleyeceğimiz dönemde vuku bulan göçler, isteyerek yapılan göçlerden ziyade, muhataplarına seçme şansı bırakmayan ve insanları yurtlarından zorla çıkarma işlemini andırmaktadır. Zira Rusya kendi topraklarında bulunan Müslüman unsurları yaşadıkları yerlerden çıkararak, bu toplulukların yerlerine Hıristiyan unsurları getirme gibi bir politika takip ediyordu. Ele aldığımız dönem içerisinde Rusya’dan Osmanlı Devleti’ne göç eden unsurları Kırım veya Tatarlar ile Kafkasyalılar (Çerkes ve Çeçenler) olarak iki ana gruba ayırmak mümkündür. Elbette bunların yanında Balkanlardan Osmanlı ülkesine gelen birtakım göçmenler var ise de bunların yaptıkları etki ilk grup kadar büyük değildir.

1) Osmanlı-Rus Savaşları hakkında geniş bilgi için bkz: W.E.D. Allen, Muratoff, P. (1953). *Caucasian-Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press.

2) Kurat, A.N. (1990). *Türkiye ve Rusya*, Ankara, s.V.

3) Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.V.

Rusya bulunduğu coğrafya gereği önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek, sonra da Kafkaslara, Boğazlara ve Balkanlara hâkim olarak Osmanlı topraklarından güneye yani sıcak denizlere inmek siyasetini takip etmiştir. Ruslar bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için 18. yüzyıldan itibaren her fırsatta Türklere saldırmış ve Türk topraklarını işgal etmişlerdir.⁴ Özellikle Rusya, güçlenmeye başladıktan sonra Osmanlı topraklarını ele geçirebilmek için var gücüyle çalışmış, aslında emperyalist ve ekonomik hedeflerini din kisvesi altına saklamış ve tüm Osmanlı Ortodokslarının hamiliğine soyunarak, bu politikalarını hayata geçirmiştir. Rusya özellikle, işgal ettiği Kırım topraklarında 1783 yılından itibaren camileri kiliseye çevirmiş veya yıkmış, Türk şehir ve köylerinde kiliseler, manastırlar yapmış, ilim adamlarını sürgüne göndermiş, Türk topraklarını büyük memurlara ve dışarıdan gelen Ruslara tevzi etmiş ve vakıf topraklarını gasp etmiştir. Bu baskı ve haksızlıklara dayanamayan Müslüman Türk ahali de çareyi göç etmekte bulmuştur.⁵ Kırımlıların kendi vatanlarından göç etmeleri belki de Osmanlı Devleti'ne yönelik ilk Müslüman göçüydü. Sadece 1783-1784 yılında yaklaşık 80.000 Kırımlının Besarabya ve Dobruca'ya ve ardından da Anadolu'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. Bu göç 1812 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yoğunlaşmış ve 1853 yılına kadar da sürmüştür.⁶ Yapılan mücadeleler sonucu, Rusya ele geçirdiği topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman halkı zorla yurtlarından çıkararak, hem o bölgeleri Ruslaştırılmaya çalışmış, hem de büyük göç dalgalarına sebep olmuştu.⁷ Bu göç dalgaları Rumeli'de Balkanlar'dan, Doğu Anadolu'da da Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve diğer Türk ülkelerinden geliyordu.⁸ İstemediği unsurları Osmanlı topraklarına gönderen Rusya, böylece bunlardan kurtulup, buraları daha kolay Ruslaştırıp, Hıristiyanlaştırmayı amaçlıyordu.⁹ Üstelik boşalan kısımlara sadece Rusya'dan değil, Osmanlı tebaasından olan Hıristiyan unsurların yerleştirilmesi için de çaba gösteriyordu.¹⁰

Rusya, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Erzurum'dan ve Doğu Anadolu'dan binlerce Ermeni'yi çeşitli vaatlerle kandırarak, kandıramadıklarını da Ermeni Kocabaşları'nın da yardımıyla cebren¹¹ kendi ülkesi sınırları içinde bulunan Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine göçürmeyi başarmıştı. Bu dönemde Rusya sadece Erzurum'dan 23.650 civarında Ermeni'yi Rusya'ya göçürürken, bu sayı tüm Doğu Ana-

4) İpek, N. (1991). Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, 97-98, Samsun.

5) İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", s.98, Eren,A.C. (1996). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, s.32.

6) Karpat, K.H. (2010). *Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul, s.162; Bice, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara, s.44.

7) Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara, s.63 vd., Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.33.

8) Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.34.

9) İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", s.98.

10) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.79; Shaw, S., Shaw, E.K. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, s.152.

11) Beydilli, K. (1988). *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler*, Ankara, s.388.

dolu bölgesi için yaklaşık 100.000 kişiyi bulmaktaydı.¹² Bünyesinde çeşitli din, dil, ırk ve mezhepten birçok kişiyi barındırmasına rağmen Osmanlı Devleti, sergilediği politikayla bu insanları uzun yıllar bir arada ve barış içerisinde yaşatmıştı. Hatta Osmanlı ülkesinde yaşayan Hıristiyanların, Hıristiyan ülkelerinde yaşayanlardan daha rahat ve durumlarının da daha iyi olduğu bizzat yabancı yazarlar tarafından dile getirilmiştir.¹³ Nitekim Ruslar tarafından göçürülen Ermeniler de kısa süre sonra bunu anlayacak ve geri dönmeyi yollarını aramaktan geri durmayacaklardı.¹⁴

Şark Meselesi'nin bir safhasını teşkil eden Türk ve Müslüman halkı yurtlarından çıkarma prensibi, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan süreçte Yunanistan ve Mora meselelerinde üç büyük devletin açık politikası halini almıştı. Bölgedeki hâkimiyetini daha da kalıcı hale getirmek isteyen ve bunun için çeşitli yöntemlere başvuran Rusya, özellikle 1856 yılında Kırım Savaşı'nı müteakiben bölgede takip ettiği siyaseti daha da sertleştirmiş ve bu uğurda yüz binlerce insanı yurtlarından çıkarmaktan geri durmamıştır. Ruslar için, Karadeniz'in kuzeyinde kalıcı bir hâkimiyet tesis etmenin yolu, Kırım ve Kafkasya'da Çarlık yönetimine hiçbir konuda zorluk çıkarmayacak ve Osmanlı ile dini bağları en aza indirgenmiş, Hıristiyan ağırlıklı bir nüfus yapısı oluşturmaktan geçmekteydi. Bu amaçla burada yaşayan Müslüman halka karşı adına "ıslah projesi"¹⁵ denilen, baskıcı bir tutum sergilenerek, özellikle Müslümanların mülkiyet haklarına kısıtlamalar getirilmiş, bölgedeki idari ve demografik yapı yeniden tesis edilmeye başlanmıştır.¹⁶ Zorunlu tahliye 1856 yılından sonra Rusya'nın devlet politikası haline gelince,¹⁷ ortaya çıkan tabloda Müslümanlar için en önemli çıkış yolu ise Halifenin yani Osmanlı Devleti'nin koruması altına girmek olmuştur. 1783'ten beri devam eden Kırım göçleri 19. yüzyılın ortasından itibaren hız kazanmış, özellikle 1860-1864 yılları arasında pek çok Kırımlı, Osmanlı topraklarına göç etmiştir.¹⁸ 1860 yılında Kırım'ı 150.000 kişi terk etmiş¹⁹ ve 3 yıl sonra da 100.000'den fazla kadın ve 125.000'den fazla erkek bulunduğu yerleri terk ederek, göç etmek zorunda kalmıştır.²⁰ Bir fikir vermesi açısından söylemek gerekirse 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırımlıların toplam sayısı tahminen 1.800.000 kişi civarındadır.²¹

12) Özcan, B. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 46, 197-198.

13) Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.26.

14) Özcan, B., "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", s.199.

15) Sarıcaoğlu, M.E. "İskân-ı Muhâcirin İ'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, s.604.

16) Berber, F. 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 31, 20.

17) Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*,s.162.

18) Berber, 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler, s. 20.

19) İnalçık, H. (2004). Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, İstanbul, s.917.

20) Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*,s.163.

21) Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*,s.163, İnalçık, Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.917.

Kırım Türklerinden sonra Osmanlı topraklarına hicret etmeye mecbur olan diğer grup da Kafkasya'dan göç eden Müslümanlardı. Yaşanan göç felaketi sebebiyle çok zengin bir literatür oluşmuş ve kaynakların çoğunda Çerkez ve Türk kökenli boylar herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın “Kafkasyalı” veya “Çerkez” genel adı ile anılmışlardır.²² Çerkezler, Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmeye mecbur olan belki de en büyük gruptu ve Rusya'nın meydana getirdiği ve yarım yüzyıl sürecek olan göç dalgası Osmanlı nüfusunu en az 2 milyon kişi arttırdı.²³

Kafkasya'dan göç eden muhacirlerinin göç etme sebepleri de, Kırım muhacirleri ile büyük benzerlik gösterir. Ancak Kafkas halklarının göç sürecinde Kırım'dakinden farklı olarak “direniş” kavramı ortaya çıkmıştır. 1859 yılına kadar Şeyh Şamil önderliğinde Rus harekâtına karşı büyük bir mücadele veren “Müridizm”²⁴ hareketi, bu tarihte Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından dağılmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra mücadele bir süre daha devam etmiş ise de 1863-1864'de Kafkaslardaki genel direniş sona ermiştir.²⁵ Ruslar bu bölgeyi Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, Karadeniz ve Hazar denizleriyle İran arasında güvenli bir demiryolu bağlantısına ihtiyaç duyulması gibi önemli askeri ve stratejik nedenlerle işgal etmişti. Bunun yanı sıra, kendisini bir kurtarıcı gibi gören Rusya'nın bu algısından kaynaklanan köklü ideolojik ve kültürel düşünceler de buraların işgalini ve burada yaşayanların topraklarından sürülmesini hızlandırmıştı. Rusya, yüksek bir Ortodoks Hıristiyan kültürüne sahip olduğunu iddia ediyor ve İslamiyet'i alt ettiği ve demir yumruk altında yönettiği bir halkın daha alt düzeydeki kültürel düzeni olarak görüyor, burada yaşayan Müslüman halkları ve bunların örgütlenmelerini “ilkel” olarak değerlendiriyordu. Bu yüzden Rusya burada yaşayanları Hıristiyanlığa geçirerek “medenileştirmeye” çalışıyordu.²⁶ Ruslar bu esnada burada yaşayan insanlar için kendi köylerinde yaşamayı imkânsız hale getirecek bir saldırı ve zulüm dizisine başvurarak, köyleri yakıp-yıkıyor, halkın yaşaması için gerekli olan her şeyi ellerinden alıyordu. Bu, göçe zorlamanın en klasik yöntemi olan “evleri, tarlaları yak, yık; kaçmaktan ya da aç kalmaktan başka seçenecek bırakma” metodu idi.²⁷

Rusya'nın izlediği politikalar neticesinde Hıristiyanlaşmak veya Rus ordusunun hizmetine girmek istemeyen ve başka yerlere sürülmekle karşı karşıya kalan Kafkasya Müslümanları, çıkışı Osmanlı Devleti'ne göç etmekte bulmuşlardır.

1850'li yılların başında bazı Çerkezler, kendi girişimleriyle ve gönüllü olarak göç ettiler ya da barışçıl yollarla göç etmeye ikna edildiler. Ancak 1856 Kırım Savaşı ile

22) Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s.45; Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*,s.164.

23) İnalçık, H. Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.917.

24) Bu direniş mücadelesinin ayrıntıları ve Müridizm hakkında daha geniş bilgi için bkz: Aslan, C. Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1,www.oguzyurdum.com/arastirma/birsoykiriminadi.pdf

25) İpek, N. Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, *Türkiyat Mecmuası*, XX, 276 vd.

26) Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*,s.165.

27) McCarthy, J.(1998). *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul, s.34-35.

göç kitlesel bir harekete dönüşerek artarak devam etti. 1856 yılında Müslümanların Kırım ve Kafkaslardan göçü konusunda Rusya ve Osmanlı Devleti arasında resmi bir anlaşma bulunmuyordu.²⁸ 1860 yılında artık kitlesel bir hareket halini alan göç dalgalarını kontrol altına almak için Rus ve Osmanlı Hükümetleri bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre İmparatorluğa sadece 50.000 Çerkez gelecekti. Fakat 1864 yılının sonunda bu bir sel halini aldı ve Osmanlı Devleti Doğu Çerkezistan'dan gelen tahminen 522.000 mülteciyi iskân etme problemiyle karşı karşıya kaldı.²⁹ Ancak Osmanlı Devleti Rus baskısından kaçarak kendisine sığınan Çerkezlerden konukseverliğini esirgemeyecekti. Sultan, Halife olarak asıl görevinin, yabancı bir güç tarafından işgal edildikten sonra bile kendisine bağlılığını sürdüren bütün tebaasını muhafaza etmek ve onlara misafirperverliğini göstermek niyetindeydi. Ayrıca hükümet, göçmenlerin insan gücü açığını gidereceğini düşünüyor ve bu insanlardan yol yapımında, tarımda ve özellikle de orduda yararlanabileceğini düşünüyordu.³⁰ Buna bağlı olarak 1866 yılında tahminen 1 milyon Çerkez başarılı bir şekilde Osmanlı Devleti topraklarına yerleştirelebilmisti.³¹

Bu sebeple 1862'de hızlanan göç hareketi, 1864 yılında en yoğun dönemini yaşamıştır. Bu tarihlerden itibaren Kafkasya'nın çeşitli halkları, Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarında iskân edilmiştir.³² Bu göç hareketinin büyüklüğünü anlatmak için 1856 yılından 1914 yılına kadar geçen sürede yaklaşık 6.425.000 kişinin Anadolu'ya geldiğini belirtmek yeterli olacaktır.³³

İlk Göçmen Komisyonu ve Faaliyetleri

1860 yılına gelene kadar yaşanan göçmen meseleleri ve bu göçmenlerin iş ve işlemleri özel bir teşkilata bağlanmamış, ortaya çıkan meseleler, meselenin ortaya çıktığı bölgeye gönderilen emir ve talimatlarla halledilmeye çalışılmış, ancak bunda başarı sağlanamamıştı.³⁴ 1859 senesine kadar Şehremaneti'ne bırakılan ve Şehremaneti tarafından idare edilen göç ve göçmen işleri, Paris Antlaşması'ndan sonra göçler iyice artınca bir problem olarak ele alınmak zorunda kaldı. Şöyle ki; Balkanlar'da iyice hız kazanan Hıristiyanların bağımsızlık hareketleri ve Kafkasya'da Ruslarla ölüm kalım savaşı yapan bir milyona yakın Çerkez, Çeçen, Türk ve Müslüman ahalinin durumu, yapılan göçlerin sayısını birden bire artırdı. Yalnız İstanbul'a gelen göçmenlerin sayısı 10 bini buluyordu. Bu durum karşısında Şehremaneti bu işleri artık idare edemez duruma gelmişti. Sadrazam Ali Paşa'nın öncülüğünde bu mesele ele alınmış ve Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşme-

28) Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s.165.

29) İnalçık, Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.918.

30) Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s.166.

31) İnalçık, Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.918.

32) İpek, Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, s. 276 vd.

33) Karpat, K.H. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan). Ankara, s.121 vd.

34) Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.39.

ler neticesinde, her ne kadar Şehremaneti şimdiye kadar bu işleri yürütmüş ise de, bu göçmen davası büyük bir gaile haline geldiğinden, Şehremaneti'nin artık bu meseleleri çözemeyeceğine kanaat getirilmişti. Bunun üzerine muhacirlerin her türlü işiyle meşgul olmak üzere bir Muhacir Komisyonu'nun kurulması kararlaştırıldı. 4 Ocak 1860 tarihinde Padişah'a sunulan teklif, ertesi gün Padişah tarafından onaylanarak karar altına alındı. Böylece Osmanlı Devleti'nin muhacirlerle olan ilişkisini düzenleyecek olan "Muhâcirîn Komisyonu" kurulmuş oldu.³⁵ Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde kurulmuş olan göçmen komisyonu, yaşanan göç olaylarında yavaşlama meydana geldiğinde veya komisyona olan ihtiyaç ortadan kalktığında lağvedilmiş, ancak göçlerin yoğunlaşması üzerine yeniden kurulmuştur. Göç ve göçmen meseleleri ile ilgilenen bir komisyonun kurulması ihtiyacının ortaya çıkması devletin, bu konuda içinde bulunduğu sıkıntının büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Komisyonun, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, kısa süreli kesintiler hariç tutulursa sürekli mevcut olup görev yapması, söz konusu dönemde göçmenlik meselesinin daima gündemde olduğu ve bunun yanında komisyonun, lağvedildiği için görevde bulunmadığı dönemlerde bile göçmenlik meselesi ile ilgilenen bir birimin var olması ayrıca dikkat çekicidir.³⁶

Kurulan komisyon 1864 tarihine kadar yoğun bir çalışma temposu ile görevini sürdürmüş ve Osmanlı ülkesine gelen göçmenlerin de iskânları büyük ölçüde tamamlanmıştı. Muhâcirîn Komisyonu'nun işleri azalmaya başlayınca, 1866 yılında vilayet ve sancaklardaki sevk ve iskân memurlukları lağvedilmeye başlanmıştı. Ancak bu dönemde kalabalık göçmen guruplarının gelmesi halinde Muhâcirîn Komisyonu tarafından onları yerleştirmek üzere özel iskân memurları tayin edilmekte ve yanlarına kâtip, tercüman ve zaptiyeler verilmekteydi.³⁷ Fakat göçmen gelişinin iyice azalması üzerine komisyona olan ihtiyacın ortadan kalktığı düşünüldüğünden, 09 Mart 1875 tarihinde Muhâcirîn Komisyonu lağvedilmiş ve komisyonun görev ve yetkileri Zaptiye Nezareti'ne devredilmişti. Ancak 1877 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan 93 Harbi dolayısıyla Muhâcirîn Komisyonu'nun yeniden kurulmasına ihtiyaç duyulmuş ve 12 Ağustos 1877 tarihinde komisyon bir irade ile yeniden tesis edilmiştir.³⁸

Muhâcirîn Komisyonu'nun Görevleri

1860 yılında kurulan Muhâcirîn Komisyonu faaliyette bulunduğu dönem içerisinde göçmenlerle ilgili çok çeşitli ve önemli görevler üstlenmiş ve bunların çoğunu da başarıyla yerine getirmiştir. Komisyonun görevleri kısaca, gelen göçmenleri misafir etmek, onları boş olan yahut kullanılmayan arazileri tespit ederek oralara naklederek, yerleştirmek, gerekirse kendilerine barınabilecekleri ev-bark vermek, yapmak veya yapmalarına

35) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.105; Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.54 vd.

36) Demirtaş, M., *Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 216-217.

37) Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul, s.109.

38) Demirtaş, *Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları*, s.217.

yardım etmek, işlerini sağlamaları için hayvan ve tohum vermek, misafir olarak buldukları veya yerleştirildikleri halde henüz ürün alamayan veya üretime geçemeyenlere yevmiye bağlayıp diğer yardımları yapmak, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları kendileri için sarf etmek şeklinde sıralanabilir. Komisyonun en önemli görevlerinden biri de göçmenlerin yerleştikleri yerin sosyal yapısına uyum sağlamalarını temin etmek ve en kısa sürede onları toplumun üretken bir ögesi haline getirmektir.³⁹

Daimi iskân yerlerine sevk edilen muhacirlerin yol masrafları ile yolculukları boyunca ihtiyaç duydukları tâminat bedelleri devlet bütçesinden karşılanmış, iskân edildikten sonra da fakir olanlara belli bir süre daha yevmiye ya da nân-ı aziz adı altında nakdî ya da aynı yardımlara devam edilmiştir. Bunların yanında muhacirler 25 yıl boyunca askerlikten ve 10 yıl boyunca da bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁴⁰

Devlet gelen göçmenleri yerleştirdikçe, yeni göçmenler geliyor, bunların ardı arkası kesilmiyordu. Bunun sebebi Çarlık Rusya'sının Kafkasları şiddetli baskı altına almış olması ve buradaki insanları ya Türkiye'ye göç etmeye, ya da Rusya onları nereye sürgün ederse oraya gitmeye zorlamasıydı. Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin Kafkaslarda uygulanan bu insanlık dışı durumu engelleme çabaları da bir sonuç vermedi. Çarlık Rusyası Kafkasya'da yaşayan Müslümanları kesin olarak Türkiye'ye sürgün etmeye karar vermişti. Burada Rusların bu insanları Türkiye'ye mecburi göçe zorlama nedenlerinden biri de, bu dönemde sosyal, iktisadi ve siyasi sıkıntılar içinde olan Osmanlı Devleti'nin durumunu biraz daha güçleştirmektir. Özellikle 1864 yılında büyük göç dalgaları gelmeye başlar başlamaz, bütün Osmanlı topraklarında geniş yardım kampanyaları başladı. Başta İstanbul olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'nin her Vilâyet, kaza ve köylerinden, Bağdat, Mısır ve Trablusgarp'a varıncaya kadar her yerden her çeşit yardım gelmeye başladı. Özellikle devletin asker ve sivil tüm memurları bu yardım kampanyalarına katılanların başında gelmekteydi. Şehir, kasaba ve köylerde zengin kimseler maddî yardımların yanında arazi ve emlaklerinin bir kısmını muhacirler için kullanılması amacıyla devlete bağlıyorlardı. Osmanlı Devleti her ne kadar göçmenlerin yerleştirilmesi için 1860 yılında Muhâcirin Komisyonu'nu kurmuşsa da, bu problemle başa çıkamamıştı. Devlet, göçmenlere her türlü yardımı yapmasına, birçok vergiden muaf tutmasına, evlerinin inşası için arsa ve malzeme vermesine rağmen ortaya çıkan problemler önlenemiyordu.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin gelen göçmenleri yerleştirme politikası, bu kişilerin beğenecekleri boş alanlara bir an evvel yerleşmelerini ve üretici duruma gelmelerini sağlayarak, perişanlıklarına son vermek idi. Ancak bu durum bile Avrupalı Devletlerin Osmanlı

39) Karpat, K.H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul, s.264 vd.; Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, s.107-108; Demirtaş, *Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları*, s.217.

40) Yılmaz, M. .XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası, *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, s. 597-598. Bu yardım ve muafiyetler için ayrıca bkz; Sarıcaoğlu, M.E., *İskân-ı Muhâcirin'*âne Pulları, s.605 vd.

41) Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.67-71.

Devleti'ni suçlamaları için bir vesile haline getirildi. Bu suçlamaların 1860'tan itibaren artmasının sebebi ise doğrudan Balkanlar'daki komitacılar sağlanan destekle ilgilidir. Babiâli ise iskân politikasını hem göçmenler hem de devlet için en iyi olanı seçerek belirliyordu. Yalnız 1865 yılında 5.000 hane Çeçen'in Kars'tan giriş yapması konusundaki görüşmelerde, Rusya Hükümeti tarafından bunların iskânları hususunda bir müdahalede bulunulmuştu. Bu konuda Rusya tarafından 21 Mart 1865'te Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda, bu kişilerin hiçbir şekilde civar eyaletlere yerleştirilmeyip, derhal Erzincan ve Diyarbakır taraflarına gönderilmeleri istenmiş, Osmanlı Hükümeti de bu isteği yerine getirmişti.⁴² Hâlbuki daha önceki dönemlerde Trabzon'dan sevk edilen 4.500 hane muhacir Van, Kars ve Erzurum civarına yerleştirilmişti. Rusya'nın buradaki amacı hem burada Müslüman nüfus yoğunluğunun çoğalmasını engellemek, hem de Ermenilerin yapacakları hareketlerde onlara direnç gösterecek unsurları en aza indirmektir. İngiltere ise bu göçmenlerin Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan topraklarda iskân edilmesini istiyordu. Böylece bu bölgede Rusya'ya karşı savaşçı Kafkas ırklarından oluşan bir tampon bölge oluşturulmuş olacaktır.⁴³ Ama burada İngiltere'nin asıl hedeflediği şey ise bu yıllarda çok önem verdiği Trabzon-Erzurum yolunu güvenlik altına alma düşüncesi idi.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin kendi ülkesine göç eden muhacirleri yerleştirirken bile bu kadar çok müdahaleye maruz kalması, hem yabancı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine ne kadar çok karıştığını, hem de devletin ne kadar yoğun bir dış baskıya maruz kaldığını göstermesi bakımından enteresandır.

1854–1860 yılları arasında Kırım ve havalisinden göç eden Türklerin sayısı 141.667 kişiydi. Diğer bölgelerden göç edenlerin sayısı ise 35 bini aşındı. 1860–1861–1862 yıllarında ise göç akını büyük bir felaket halini aldı. Kırım'dan bu yıllarda göç edenlerin sayısı 101.605 kadın ve 126.022 erkek olmak üzere 227.627 kişi civarındaydı.⁴⁵ Kırım Savaşı ile 1860 yılı arasında göç eden 141.667 kişiyle beraber, 1862 yılına kadar sadece Kırım'dan 369.294 kişi göç etmişti.⁴⁶ 1864 yılı güzünden başlamak üzere yıllarca sürececek göç dalgasında sadece 1864 yılı bahar aylarına kadar göç eden Kafkasyalı sayısı 400.000'e ulaşmıştı. Bir başka kaynağa göre de Rusların isteğine boyun eğen 70.000 Kafkasyalı Kuban havzasına yerleştirilirken, bunu kabul etmeyenlerden 493.000 kişi 1858-1865 yılları arasında Osmanlı topraklarına hicreti tercih etmiştir.⁴⁷ Zamanla bu sayı 595.000'i aşarken, 1865 tarihinden sonra gelenler de buna eklendiğinde Osmanlı'ya sığınmak için yurtlarından ayrılan Kırım ve Kafkasyalı sayısının bir milyon ilâ bir milyon iki yüz bin kişi civarında olduğu sanılmaktadır.⁴⁸

42) Erkan, S., XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri, *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, s. 619, Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.101.

43) Erkan, XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri, s.619.

44) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.101.

45) Gözaydın, E.F. (1948). *Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, s.84.

46) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.86.

47) Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s.48.

48) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.86.

Kafkaslardan gelen göçmenlerden Erzurum da nasibini almıştır. 1861 yılı baharında göçmen sayısında büyük bir artış olmasına rağmen, yapılan yoğun çalışmalar neticesinde göçmenlerin büyük kısmı iskân edildi. Bu dönemde Erzurum'da da 1.062 hane, yani 3.975 kişi iskân edilmişti.⁴⁹

Çeçen Muhacirler ve Erzurum'da Alman Tedbirler

Kırım ve Kafkasya üzerinden gelen yoğun göç dalgasından elbette Erzurum da nasibini almış ve gerek Erzurum Vilayeti ve gerekse bağlı sancaklara çok sayıda göçmen yerleştirilmişti. Bu göçmenlerden bazıları burada kalırken, bazıları da havası daha ılıman olan yerlere gönderilmişti. Ancak gönderilen göçmenlerden bazıları -mesela Biga Sancağı'na yerleştirilen bir kısım muhacir- kendilerinin Dağıstan halkından yani soğuk memleket insanları olduklarından bahisle, yerleştirildikleri yerin havasına uyum sağlayamadıkları, çok kişinin öldüğü, kalanların da hastalıklarla mücadele ettiğini, bu yüzden de kendilerinin Erzurum, Kars ve Muş'a yerleştirilen hemşerilerinin yanına nakledilmelerini istemişlerdir.⁵⁰

Erzurum'a gelen muhacirlerin hepsinin suhuletle yerleştirilme çabaları devam ederken, yerleştirilen göçmenlerin gösterilen yerleri beğenmeyip, değiştirme istekleri de ayrı bir külfet ve sıkıntı getiriyordu. Mesela daha önce Sivas'ta yerleştirilmiş olan Çerkez kabilelerinden 160 hanelik bir grup, buldukları yerde sefaletle düştüklerinden bahisle Erzurum taraflarına gelmiş, bunların seksen hanesi Erzincan ve seksen hanesi de İspir Kazası'nda iskân edilmişlerdi. Ancak bu muhacir grup, yerleştirildikleri yerlerde değil de bir arada olarak Kars'ın Soğanlıdağ mevkiinde iskân edilmek istemekteydiler. Ancak buna da Erzurum Valisi Hayreddin Paşa, bu muhacirlerin Rusya hududuna yakın olan yerlere yerleştirilmelerinin bazı sıkıntılar doğuracağını ve bunların Rusya'ya geri dönmek için firar ettiklerini belirterek, karşı çıkıyordu. Bu grubun Soğanlıdağ yerine Tekman Ovasıyla Ahlat ve Tercan taraflarına yerleştirilmelerinin daha uygun olacağını söylüyordu. Muhacir grup ise kesinlikle firar etmek niyetinde olmadıklarını, hatta bunun için kefil irae edebileceklerini, Soğanlıdağ'dan odun keserek maişetlerini temin edebilmek maksadıyla buraya yerleşmek istediklerini belirtiyordu. Vali Paşa durumu Dersaadete yazarak, mevsimin kış olduğunu zaten şu an hiç kimsenin bulunduğu yerden kıpırdamayacağını, bahar geldiğinde ise kendisine nasıl emredilirse öyle hareket edeceğini bildiriyordu.⁵¹

Mayıs 1865'te Gümrü ve Kars tarafından Osmanlı topraklarına girecek olan 5.000 hane, yani yaklaşık 30.000 Çeçen göçmeni için buraya yakın yerlerde arazi tahsis edildi. Hazırlanan plana göre Çeçenlerden 2.500 hanesi Diyarbakır ve Siirt, 1.000 hanesi de Harput ve Sivas taraflarındaki iskâna elverişli arazilere sevk edileceklerdi. Kalan 1.500 hane için de Muş ve Van sancaklarıyla Hınıs ve Bayburt gibi büyük kazalarda yer bulabileceğinden, onların da buralarda gruplar halinde iskân edilmeleri uygun görülmüştü.

49) BOA.İrade Dâhiliye (İ.DH.),23799; Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.131.

50) BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir, (A.MKT.NZD.), 372/31, 14 Ekim 1861 (1278.R.9).

51) BOA. A.MKT.NZD. 398/7, 20 Aralık 1861 (1278.C.17).

Hükümet bu gelenlerin en iyi şekilde iskân olunmaları için, iskân işiyle uzun süredir uğraşan ve Rumeli'deki muhacirleri başarılı şekilde yerlerine yerleştiren Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri azası Mirliva Nusret Paşa'yı görevlendirdi. Görevi, gelenleri memurlardan teslim alıp, geçici ve daimi iskân mahallerine sevk etmek ve bunların her türlü ihtiyaçlarını gidermek olan Nusret Paşa, Erzurum Muhacirîn Komisyonu ile birlikte işleri süratle halletti ve Ocak 1866'ya kadar yaklaşık on ay bölgede kaldı. Çeçenlerin en iyi şekilde sevk ve iskân edilebilmeleri için birçok tedbir alınırken, bunların geçecekleri yollar da tesviye ediliyordu. Erzurum-Muş-Diyarbakır yoluyla gelen muhacirlerin iskân bölgelerine sevk edilebilmeleri için kullanılacak olan yol tamir ve tesviye olunarak, bunun için iki yüz kişi, ikişer kuruş yevmiye ile beş gün çalıştırılmıştı.⁵²

Göçmen grupları Lice, Hani, Silvan, Çapakçur, Huveydat, Halep gibi kazalarda önce geçici sonra kalıcı iskâna tabi tutuluyordu. Ancak bazı kabilelerin ısrarla topluca iskân olmak istemeleri, buna karşılık bölgede bu derece geniş arazi olmaması problemler doğurdu. Hatta Çapakçur'a gönderilen 1.000 hane muhacir, Muş'ta kalan akrabalarından ayrılmak istememiş, bu sırada kış da geldiği için iskân edilememişler, en sonunda Erzurum'dan asker sevk edilerek bunların silahları toplatılmış ve yeniden sevk olunmaları sağlanabilmişti.⁵³ Buna benzer bir problem de sayıları yaklaşık 4.000 civarında olan bir grup Çeçen Muhacirin, reisleri olan General Musa Bey gelmedikçe Erzurum'dan ayrılmayacaklarını bildirmeleri üzerine yaşanmıştır. Durum Dersaadet'e bildirilmiş, işin iki taraflı anlaşma ve suhuletle halledilerek, Çeçen Muhacirlerin iskân yerlerine sevk edilmeleri emredilmişti.⁵⁴

Bölgede bir takım silahlı faaliyetlerde bulunarak yerli halkı rahatsız eden gruplardan bir kısmı kendilerine tahsis edilen yerlere gitmeyerek, kendilerini buralara gitmeye zorlayan devlet kuvvetlerine karşı gelmeye başlamışlardı. Erzurum Valisi Emin Paşa, bunların üzerine Mirliva Abdurrahman Paşa ile Vali Kaymakamı Mustafa Muhittin Bey'i gönderdi. Abdurrahman Paşa Hınıs yakınlarında yirmi hane kadar muhacirin silahlarını almayı başardı. Hınıs'ın köylerinde de dört yüz küsur hanelik büyük bir silahlı kafilenin de silahlarını almaya çalışırken, Mustafa Paşa da buraya geldi. Bu muhacirlere silahlarını teslim etmeleri hususunda bazı nasihatlerde bulunuldu ise de bunun hiçbir faydası olmadı. Çaresiz bu silahları toplamak için nizami asker ve hazır olan Kürt atlıları sevk edilerek ve bir boş top patlatılarak, adı geçen kafilenin silahları ellerinden alındı. İsteklerine göre bu muhacirler, Erzurum'un kazalarının uygun yerlerinde iskân edilmek üzere kışlaya sevk olundular.⁵⁵

Hınıs yakınlarında Çeçenlerin silahlarını teslim etmekte direnmeleri ve hatta silaha sarılmaları üzerine havaya açılan top ateşi sırasında kazayla bir kişi ölmüş, üç kişi de yaralanmıştı. Yaralanan bu kişiler derhal tedavi edilmiş ve teslim alınan silahlar da muha-

52) BOA.İ.DH.38199, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.29), Lef 3, Lef 4.

53) BOA.İ.DH.38199, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.29), Lef 4; İ.DH.38018, Lef 4.

54) BOA. Sadaret Mektubî Kalemi-Mühimme Odası, (A.MKT.MHM.), 339/13, 3 Ağustos 1865 (1282. Ra.6).

55) BOA.İ.DH.37731, 7 Kasım 1865 (1282.C.17) Lef 1, Lef 2.

faza altına alınmıştı. Buradaki muhacirler de civar köylere misafir olarak yerleştirilmişti. Buradaki işini bitiren nizami askerleri üç yüz süvari ve bir top ile Muş'a doğru yola çıktı. Bir saat ileride tesadüf edilen diğer bir muhacir kafilesinin silahları da olumsuz bir durum yaşanmadan, kendi rızalarıyla toplanarak, Muş'a doğru harekâta devam edildi. Buralarda bulunan ve yerli halka birçok zararları dokunan Çeçen muhacirlerinin silahları ellerinden alınarak, yola devam edildi. Muş'a bir saat mesafedeki Muş Ovasında 1.400 hanelik Çeçen kafilesinin ellerindeki silahlar da herhangi bir tatsızlık yaşanmadan teslim alındı. Bu muhacirlerin hayvanlarıyla eşyalarının korunması için kafilelerinin etrafına karakollar kurulmak suretiyle tedbir alındı. Erzurum Valisi Emin Paşa gönderdiği telgraflarda, bunların beş-on gün içinde iskân mahallerine gönderileceğini ve bunlardan zarar gören yerli ahalinin de bu sıkıntıdan kurtulacağını bildiriyordu.⁵⁶

Erzurum Valisi Mehmed Emin Muhlis Paşa Babîâli'ye gönderdiği yazıda bu konuyla ilgili olarak:

“Geçen seneden beri Erzurum Vilâyeti dairesinde yığılıp kalarak envâ-ı harekât-ı serkeşâne ve uygunsuzlukları görülmüş olan ve bu sene dahî numûne-i sû-i niyyet ve keyfiyetleri biddefaat arz ve beyân olunan Çeçen muhâcirlerinin, hem bunların şu efkârı mazaratlarına meydan vermemek hem de esbâb-ı sevkîyelerinin tedârîki zımnında ahâliyi zahmet ve meşakkatten kurtararak mahfûzen ve mazbûten iskân mevkilerine sevk ve îzamları mümkün olabilmek üzere mühim iş olması dolayısıyla işin her tarafı ve mevkîin hükm-i hâli birkaç aylardan beri teşkil olunan husûsî komisyonda derpîş ve mütâlaa olunarak, ol babda vuku' bulan tertîbât ve icraâtı hâvî kaleme alınarak birer sûretleri görülmek üzere ekli olarak takdîm kılınan mazbata, defterler ve jurnallerden anlaşılacağı gibi daha önce de arz ve istizan olunduğu üzere, komisyonun esas müzâkereleri muhâcirîn reislerinden bazılarına maaş tahsîsi ile celb ve temin olunarak münâsip işlerde kullanılmaları takdîr defesede-i muhâcirînin pek de o kadar habâset ve mel' anetleri kalmayacak ve bu şekilde kolaylık sağlanmış olacaktır fikriyle bu şekilde bazı muhâcirîn reislerine maaşlar bağlanmıştır. Maaşlar biraz fazla ise de, her cihetin mütalâasından sonra, ihtiyac-ı kavi üzerine çaresiz tahsis olunmuş şeyler olup geçici surette de bulunduğundan iki-üç aydan sonra buraca kesileceği aşîkârdır.” demektedir.⁵⁷

Muhacirlerin her elli hanesi bir kafilâ olmak üzere, hepsinin yirmi beş kafilâ ile bölge bölge sevk ve izamları kararlaştırılarak, her kafilânin başına bir kafilâ memuru ve zabitanın birinin kumandasında olmak üzere otuz nefer nizamiye askeri ile beş nefer zaptiye tertip olunmuştur. Bunların, uğrayacakları mahallerde yem ve yiyecekleri köylerden ve sağdan-soldan arayıp bulmak derdinden kurtarmak için de kafilâler hareket etme-

56) BOA.İ.DH.37731, 7 Kasım 1865 (1282.C.17), Lefleri.

57) BOA.İ.DH.37731, 7 Kasım 1865 (1282.C.17), Lefleri.

den önce, uygun yerlerde ambarlar tertip ettirilerek zahire yığıdırılmıştır. Bu zahirelerin hususi bir memur eliyle toplanmasında ve sarf edilmesinde bazı fesatlıklar olabileceği düşünüldüğünden, hepsi uygun bir fiyat ile kontratoya bağlanmış ve herhangi bir karışıklık çıkmasına meydan verilmemek üzere de kontratocu ile kafil memuru arasında teati olunacak senetler bastırılarak, kafil memurlarına verilmişti. Mülkiyeden tayin edilen kafil memurlarının vazifeleri, başlarında buldukları kafilneyi kendi Vilâyetleri hududuna kadar salimen götürüp, komşu Vilâyetin memuruna teslim etmekten ibaretti. Yolda ihtiyaçları olan tayinatı, kontrato memurundan senet vermek suretiyle alacak ve kafilenin ihtiyacında kullanacaklardı. Muhacirlerin sağ ve salim bir şekilde yerlerine ulaşabilmeleri için bütün emniyet tertibatı alınmış, geçecekleri yollar tamir ve tesviye ettirilmişti. Muhacirlerin iskân mahalli olan Harput, Sivas ve Diyarbakır Vilâyetleri'nin valilikleri de alınan tertibattan haberdar edilmişti. Muhacirlere ait yapılan işler dakikası dakikasına takip edilmekteydi. Önceden beri teşekkül eden muhacirin komisyonu heyeti azasının sayısının artırılması ve daha çok kuvvetlendirilerek, o dönemde Vilâyetin en önemli meselesi olan bu muhacirin işinin bir an önce halledilmesi gerekmektedir. Nizamiye askerinin sayıca az oluşu dolayısıyla bazı zorluklar görülmekteydi ve ileride, yani muhacirlerin sevk ve izamlarına başlanıldığı zaman bu konuda daha fazla sıkıntının ortaya çıkacağı da açıktı. Daha kötüsü Diyarbakır'da da yeteri kadar asker bulunmadığından, kafilelere Erzurum'dan itibaren eşlik edecek askerın Vilâyet hududundan dönmeyerek, muhacirleri iskân edecekleri mahalle kadar götürmeleri hususunda Diyarbakır Valisi tarafından defalarca telgraf çekilmiş ve Erzurum Vilâyeti dâhilinde bulunan ordudan yardım istenmişti. Ordu da mümkün olan yardımı yapacağını bildirmişti. Bu sıralarda herhangi bir olay olmaması için büyük gayret sarf edilmekte ve gerekli tüm tedbirler alınmaktaydı. Zira sevk edilen muhacirlerden otuz-kırk hanelik bir kısmının Soğanlıdağ'da birikerek Rusya tarafına gitmeye hazırlandıkları Kars kaymakamı tarafından haber alınmış ve evvelce verilen ihtiyat talimatı gereğince üzerlerine zamanında asker sevk edilerek zabt ve tevkif edilerek Erzurum'a iade edilmişlerdi. Bu durumun diğerlerine de örnek olmaması için sıkı tertibat alınmıştı.

Bu muhacirlerin iskânı sırasında yaşanan en büyük problemlerden biri de muhacirlerin yerli halka zarar vermeleridir. İskân bölgelerinde tutunamayan göçmenlerden bir kısmı başka yerlere giderken, bir kısmı da geçinebilmek için hırsızlık veya eşkıyalık gibi gayr-ı meşru yollara başvurmaktaydılar.⁵⁸ Çoğu silahlı olan ve silahlarını teslim etmek istemeyen muhacirler zaman zaman yaptıkları bu tip hareketler ile yerli halka ciddi zararlar veriyorlar ve halk da artık hiçbir şekilde bunlara yardımcı olmak istemiyordu. Doğal olarak bu da hem işleri zorlaştırıyor ve hem de maliyetleri arttırıyordu. Bu durumu Vali Paşa şu cümlelerle anlatmaktaydı:

“Şu gaile-i azimenin buradan külliye def ve izalesi temenni olunmaktadır. Muş havalisinde bulunanlar da yine çiftliklere ve bazı köylere saldıracak, halkın bazılarını yaralamak ve öldürmek suretiyle mallarına

58) BOA. A. MKT. MHM.,428/78, 23 Kasım 1868, (1285.Ş.7), Berber, 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler, s. 26.

zarar verdiklerine dair mahallerinden haberler gelmektedir. Muhacirler Vilâyet hududuna kadar tertip olunan arabalarla götürüleceğinden bu arabalara mutedil yürüyüşle dört saatlik mesafe bir günlük itibar olunarak, gidiş günlerinde altışar kuruş, dönüş günlerinde de üçer kuruş ücret verilmesi kararlaştırıldı. Çünkü geçen sene, ahalden bu yolda meccanen alınan arabaların ekserisini muhacirler yakmış ve öküzlerini de kesip telef ettiklerinden, yerli ahali bu yüzden pek çok zararlara uğramış ve işlerinden kalmışlardı. Bu sene tekrar meccanen bu yolda bu arabaların kullanılmaları bütün bütün imkânsızdır. Muhacirlerin bu oldukları mahallerden hareket ederek, Vilâyet hududuna kadar sevk edilmeleri için, tayinat masrafları hariç araba ücretleriyle kafil memurlarının ve diğer masrafların beş yüke ulaşacağını arz ve beyanına cüret kılındı...”⁵⁹

1891 tarihi itibariyle Sadaret Makamı'nın Saray'a sunduğu bir rapora göre; Erzurum Vilayeti'ne 4.852 Hane, 34.660 kişi sevk edilmiş, bunların 2.720 hane, 19.572 kişisi iskân edilmiş, 2.132 hane, 15.088 kişinin de iskân edilme işlemleri devam etmektedir.⁶⁰

Bu muhacirlerin gerek Erzurum'da buldukları sırada, gerekse iskân edilmeleri esnasında büyük masraflar yapıldı. Bu masraflar Erzurum ekonomisini olumsuz olarak etkiledi. Muhacirler için Erzurum Muhacirîn Komisyonu tarafından 487.969 kuruş 31 para masraf yapılmıştı.⁶¹ Yine Erzurum'daki muhacirlerin 1864–1865–1866 yıllarındaki sadece odun masrafı 54.188 kuruştur ki, bu masraf hazine tarafından karşılanmıştı.⁶²

Göçmen meselesi sadece ilgili vilayetleri değil, Osmanlı ekonomisini de zor durumda bırakmıştır. Zira bu muhacirlerin sadece yiyecek ve gemi ile nakliye ücretlerinin toplamı asgari tahminlerle bile 200 milyonu aşmaktadır. Bu muhacirlerin devlete olan maliyeti kesin olarak tespit edilemese de, denilebilir ki, bu göç hareketleri olmasaydı, Osmanlı Devleti'nin 1856–1862 yılları arasında yaklaşık 700 milyon açık veren bütçesi belki de denk olabilirdi. 1865 yılı sonlarına doğru gelenlerin sayısı azaldığından ve mevcut göçmenlerin de üçte ikisi iskân edildiğinden, Muhacirîn Komisyonu'nun iş yükü de oldukça azalmıştır. Burada görevli olanlar için ayda 35.000 kuruş harcandığını dikkate alan devlet, bu masraftan kurtulmak için bu kuruluşun lağvını kararlaştırdı. Bu amaçla komisyon Meclis-i Vâlâ'ya bağlanarak, eleman sayısı iyice azaltıldı. Ancak arada yaşanan göç dalgalarına bağlı olarak komisyon kadrosu bazen genişletilmişti. 1867 yılında Şûrâ-yı Devlet'e bağlı olarak çalışan komisyon 1875 yılında Zaptiye Nezareti'ne dâhil olunmuş ve 1878 yılında artan göç olaylarından sonra bağımsız bir kuruluş haline dönüştürülmüştür.⁶³ Tüm bunlardan da anlaşılabilceği üzere Osmanlı Devleti en zor şartlar altında bile

59) BOA.İ.DH.38199, 15 Mayıs 1866 (1282.Z.29), Lef 1–5; İ.MMS. No:1304 ve Lefleri.

60) BOA. Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı, (Y.A.HUS.), 277/136, 14 Temmuz 1893 (1310.Za.29).

61) BOA.İ.MVL. 25479, 14 Şubat 1867 (1283.L.9).

62) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.164.

63) Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, s.203.

yardıma ihtiyacı olanı yardımsız bırakmamış ve şefkat kollarını bu insanlara açmıştır. Bunun içindir ki dünyada hâlâ Osmanlı Devleti'nin yaptıkları unutulmamıştır.

Sonuç

Rusya'nın 19. yüzyılda takip ettiği Ruslaştırma ve karşdakine yaşama şansı bırakmayan sert politikaları neticesinde, sırf Türk ve Müslüman oldukları için yurtlarından kovulan milyonlarca göçmen, çareyi Osmanlı Devleti'ne sığınmakta bulmuştur. Tarihin en büyük ve dramatik göç olaylarından biri olan Kırım ve Kafkas göçlerinde binlerce insan yollarda ölmüş, Osmanlı Devleti'ne ulaşabilen milyonlarca insan da çok büyük sıkıntılar yaşamıştır. Şiddetli Rus baskısı başlayınca, dünyadaki tüm Müslümanların hamisi ve Halifesi olan Osmanlı Padişahı da zor durumda kalan insanlara kucak açmış, elden gelen en iyi şartlarda onları misafir etmiş ve yerleşip, hayatlarını idame ettirebilecekleri yeni bir yurt sağlamıştır. Bu faaliyetler esnasında Erzurum da üzerine düşen vazifeyi hakkıyla ifa etmiş, maddi ve manevi olarak elinden gelen her şeyi yapmıştır. Tüm bu yardım faaliyetleri esnasında göçmenler ile yerli halk arasında ortaya bir takım anlaşmazlıklar ve uyum sorunları çıkmış olsa da, herkes elinden geldiğince bu meseleleri suhuletle halletmeye çalışmıştır. Kısa zamanda bir sel şekline dönen Kırım ve Kafkas göçleri Erzurum'a ekonomik olarak çok ciddi bir yük bindirmiş, ancak gerek devletin gerekse yardımseverlerin desteğiyle bu sorunlar da aşılmıştır. Ancak tüm bu insani yardımlar yapılırken bile Avrupa ve Rusya Osmanlı Devleti'ni kötülemekten vazgeçmemiş, bulduğu her fırsatı Osmanlı'nın aleyhinde kullanmaya çalışmıştır. Avrupa ve Rusya'nın tüm bu kötü niyetli eğilimlerine ve aradan bunca zaman geçmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin yaptığı iyilikler, bu insanlar tarafından unutulmamış ve hala hayırla yad edilmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

A.MKT. MHM. (Sadaret Mektubî Kalemi-Mühimme Odası): 339/13, 428/78

A.MKT. NZD. (Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir): 372/31, 398/7

İ.DH. (İrade Dâhiliye): 23799, 37731, 38018, 38199

İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus): 1304

İ.MVL. (İrade Meclis-i Valâ): 25479

Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı): 277/136

Kitaplar ve Makaleler

Allen, W.E.D., Muratoff, P. (1953). ; *CaucasianBattlefields A History of the Wars on the Turco-CaucasianBorder 1828-1921*, Cambridge University Press.

Aslan, C., Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, www.oguzyurdum.com/arastirma/birsoykiriminadi.pdf

- Berber, F. (2011). 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 31, Güz .
- Beydilli, K. (1988). *1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler*, (Türk Tarih Kurumu, Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, c. XIII, sayı: 17'den ayrı basım), Ankara.
- Bice, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara.
- Demirtaş, M. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, Erzurum.
- Eren, A. C. (1996). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul.
- Erkan, S. (2002). XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri, *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, Ankara.
- Gözaydın, E. F. (1948). *Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri*. İstanbul.
- Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*. İstanbul.
- İnalçık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II. İstanbul.
- İpek, N. (1991). Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,6, Samsun.
- ,(1997). Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, *Türkiyat Mecmuası*, 20, İstanbul.
- Karpat, K. H. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çev. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan). Ankara.
- ,(2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul
- ,(2010). *Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul.
- Kurat, A. N. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara.
- McCarthy, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul.
- Özcan, B. (2011). 1828-29 Osmanlı Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 46, Erzurum.
- Sarıcaoğlu, M. E. (2002). İskân-ı Muhâcirinî'âne Pulları (Osmanlı Devleti'nin Göçmen Harcamalarında Uyguladığı Bir Finansman Yöntemi), *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, Ankara.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara.
- Shaw, S., Shaw, E. K. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul.
- Yılmaz, M. (2002). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası, *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, Ankara.